

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ «СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ»
ФАКУЛТЕТ ПО МАТЕМАТИКА И ИНФОРМАТИКА
СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ ПО ЕЗИКОЗНАНИЕ**

КОНСТАНТИН ЗВЕЗДОМИРОВ РАНГОЧЕВ

**СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЕПИЧЕСКИЯ ТЕКСТ
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ БЪЛГАРСКИЯ ЮНАШКИ ЕПОС)**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за получаване на научна степен:
„Кандидат на филологическите науки”**

**Научен ръководител: ст.н.с. II ст. к.м.н. Р. Павлова
Научен консултант: проф. д-р Т. Ив. Живков
Рецензенти: проф. М. Янакиева
ст.н.с. II ст. Пл. Бочков**

София 1994

1.0 Изследването съдържа Увод, четири глави, Заключение и десет приложения.

Глава I - Разглежда разпределението на епическата лексика в семантични групи и тяхната роля, значение и организация.

Глава II - В зависимости от количеството и фреквентността е очертана ролята на имената на епическите персонажи - епиноми и епиними - и епическите топоними за функционирането на юнашката песен.

Глава III - Разкрива конституентните характеристики на епическия свят - пространствено-времеви отношения, роля на празника като среда за функционирането на епоса, като са използвани преди всичко честотните характеристики на лексиката, която ги изразява.

Глава IV - Чрез използване на математико-статистически методи е анализирана синтагматиката на епическия текст - неговата сегментация на отделни значащи единици. Основава се на разпределението на епическата лексика в различни семантични групи и тяхното количество, динамика и отношения.

Приложения I - VIII представят честотен речник на епическата лексика и различни групи от нея.

Приложение IX - Рангов списък.

Приложение X - Коефициенти (K_c) за свързаност на два стиха.

1.1 Настоящото изследване е посветено на използване, разработка и прилагане на методи от областта на лингвистиката, лингвистиката на текста, математическата

статистика, етнологията и фолклористиката за разкриване структурните особености на българския юнашки епос. Използват се честотни и структурни анализи на епическата лексика за търсене на резултати в няколко посоки: Разкриване конституентните характеристики на епическия дискурс; механизмите за неговото предаване и съхраняване във времето; описване и изясняване на концептуалната картина на света, характерна за създателите (и носителите до известна степен) на българския юнашки епос; методи за обективен анализ на синтагматиката на епическия текст.

1.2 За първи път в българската етнология е създаден честотен речник¹ на епическата лексика, направен върху една репрезентативна извадка от 100 песни, избрани от т.53 на СБНУ "Български юнашки епос", София, БАМ, 1971 г. (Песни с Мо. Мо. 1, 6, 12, 14, 33, 35, 38, 44, 49, 63, 69, 73, 76, 81, 88, 100, 104, 110, 114, 117, 120, 122, 134, 145, 147, 153, 161, 162, 164, 166, 169, 175, 185, 197, 201, 206, 210, 218, 225, 234, 237, 240, 252, 256, 258, 260, 266, 272, 273, 285, 292, 296, 305, 309, 314, 320, 330, 338, 346, 351, 360, 365, 376, 383, 389, 395, 400, 415, 428, 443, 450, 458, 467, 476, 486, 491, 498, 510, 520, 527, 535, 545, 546, 550, 557, 563, 570, 579, 586, 590, 597, 606, 608, 611, 614, 615, 620, 624, 630, 631). Съществено достоинство на честотния речник е, че песните са подбрани от един и същи том с една конкретна цел - елиминиране на възможните разлики в епическия език, породени от различното време на запис - СБНУ т.53 е съставен от юнашки песни, записани в периода 1961 - 1965 г. Така той дава един сравнително пълен хронологичен срез на българския юнашки епос. Текстовете на стоте анализирани песни съдържат общо 7 871 стиха като в тях има 6 220 словоформи с 40 042 употреби.

1.3 Основна задача на изследването е да разгледа и опише в максимална степен разпределението на епическата лексика в семантични групи - семантични парадигматични редове (СПР) и тяхното обединение в лексико-тематични линии (ЛТЛ). В българския юнашки епос са открити общо дванадесет ЛТЛ: "Герой", "Движение", "Инструмент", "Говор", "Време", "Пространство", "Съществуване", "Емоции", "Храна", "Атрибути", "Качества", "Бог". Получените от честотния речник данни показват, че ЛТЛ "Герой" и "Движение" са основни, а останалите спомагателни. Чрез намереното разпределение на епическата лексика в ЛТЛ се търсят конституентните характеристики на българския юнашки епос. Издига се и се проверява хипотезата, че обема, динамиката и съотношението между ЛТЛ във всяка песен разкриват същностни особености на епическия текст: наличие/липса на една или друга ЛТЛ, различно място и тежест в структурата и т.н.

1.4 В настоящето изследване е избран нов подход за анализ на юнашкия епос - чрез честотния анализ на епическата лексика се търсят възможности за получаване на съществена информация за епическия дискурс. А това е важно, тъй като днес изследователите разполагат преди всичко с текстове - липсват същностни данни за епическия дискурс: изгубени са конституентни черти на празника, изпълнението, мелодиката, хорото и т.н.

2.0 Първа глава разглежда лексикалните парадигмални отношения в епическия език, което от своя страна ще позволи да бъдат изяснени някои от основните характеристики на българския юнашки епос. Основният акцент е поставен върху

¹ Програмното осигуряване на честотния речник е направено от Р.Р.Венков и Ч. Николов * ЦИИТ, за което автори използват възможността да им изкаже своята сърдечна благодарност!

епическата лексика, тъй като без изясняване на основните закономерности в нейното групиране не могат да бъдат разкрити конституентните особености и спецификата на юнашкия епос. Освен това парадигмалните отношения в епическата лексика до сега не са били предмет на анализ, което дава възможност за нови пътища при разкриването на особеностите на епическия свят.

2.1 Когато създава определен текст, човек използва части от различни СПР. При включване в текст СПР претърпяват количествени и качествени изменения. Първите се състоят в това, че от многото им компоненти в текста може да се използва само една част или 1 - 2 компонента. Вторите - избраните компоненти образуват синтагми. Компонентите на синтагмите - моносемите, намиращи се в различни части (стихове, фрази, и т.н.) на текста, изграждат по вертикала на парадигматичната ос лексико - тематични линии (ЛТЛ), благодарение на противопоставянето на семантичните признаци на техните значения. По този начин ЛТЛ се оказват текстови реализации на СПР, съществуващи в езиковата система. Обикновено може да се открият няколко СПР, образувачи една ЛТЛ. Например ЛТЛ "Време" в юнашкия епос се състои от: СПР "Година", СПР "Празник", СПР "Седмица" и СПР "Ден". Така всички те образуват една ЛТЛ - "Време", като същевременно се диференцират на няколко групи, всяка от които има различно значение и размер в разглежданите епически текстове.

2.2 Посочената особеност - различните по размер и значение СПР, влизащи в една ЛТЛ, дават възможност за разкриване на някои същностни особености на текста. Обикновено във всяка ЛТЛ една СПР доминира над останалите - и в количествено, и в качествено отношение тя е по-добре представена от всички. Например в ЛТЛ "Време" (Приложение I) с най-много членове и съответно с най-голяма честотност е СПР "Ден". От този факт може да се заключи, че основното измерение на ЛТЛ "Време" се дава от СПР "Ден". Останалите СПР имат второстепенно и допълнително значение.

2.3 ЛТЛ в един текст имат собствена структура. Мястото и значението в тази структура е строго индивидуално за всяка ЛТЛ. Едни от тях "носят" върху себе си целия текст, други имат второстепенно значение като го "обкръжват" - появяват се в началото и в края на текста като по този начин го фиксират. От тази гледна точка може да се изведе хипотезата, че структурата на ЛТЛ в един текст - епическия, дава възможност за характеризиране и определяне на даден текст. Следователно тази структура е важната, съществената информация за идентификация на типа текст.

2.4 В чисто количествен план броят и размерът на ЛТЛ могат да бъдат използвани за характеризиране на типа текст. Ако в някои текстове ЛТЛ са над 30, то в българския юнашки епос броят им е 12. Наличието или отсъствието на едни или други ЛТЛ, техните размери и отношения, могат да се разглеждат като жанрови "координати" на епическия текст. Освен това една или повече ЛТЛ играят главна роля - имат най-голям брой членове и минават през почти всички единици на текста като по този начин стават основни носители на неговия смисъл. Останалите ЛТЛ имат спомагателно значение. Важно е да се подчертае, че първите ЛТЛ изграждат основата на текста, те са съществени за неговото съществуване, а спомагателните - за неговия тип.

2.5 Технологията за получаване на ЛТЛ е следната: В текста на юнашката песен се различават два типа функционални единици - пълнозначни (content words) и

непълнозначни (служебни, form words). Въпреки че между тях не може да се направи абсолютно разделение, тъй като лексическите единици имат и лексически функции (носители на значението), и граматични (подпомагат съчетаването на значещите единици) функции, то във всяка лексема се открива основна насоченост - тя изразява или субстанциално, или релационно значение. Всичко това позволява текстът на една юнашка песен да бъде разделен на два квазитекста: с лексико-тематична и структурно-граматическа насоченост. Очевидно е, че преобладаващото количество семантична информация ще бъде съсредоточено в първия тип текст. Обект на настоящето изследване е преди всичко първия квазитекст. Всеки от членовете му се отличава с конкретна понятийна (тематична) насоченост - "Крале Марко", "Жълта базиргяна", "Мара", "стара майка", "Църна Арапина", "турчин анадолец", "стара егумена", "Гюргя савовила" - се отнасят към тематичната сфера - "Наименование на персонажите". Важно е да се подчертае, че лексемите по този начин се обединяват по доминиращ семантичен признак, като на този етап се игнорира част от семантичната информация. Всички лексеми от текста се разпределят в различни групи в зависимост от доминиращия семантичен признак. По този начин всяка от тези групировки може да се разглежда като линейна последователност с дискретно число лексически единици, обединени от обща "тема" - Лексико-тематична линия (ЛТЛ). По този начин се получава двумерно текстово поле, в което се преплитат и кръстосват ЛТЛ. Както бе посочено по-горе, едни ЛТЛ преминават през цялото текстово поле, и основно през централната му част, а други заемат основно неговата периферия - начало и край.

2.6 Основните конституентни единици на епическия текст - стиховете се оказват въввлечени в структурата на ЛТЛ по различен начин. Лексемите от всеки стих се включват в различни ЛТЛ. По този начин лексикалните парадигмални отношения, изразени чрез ЛТЛ, свързват различни стихове, които съвсем не е задължително да бъдат съседни. Тези връзки се оказват структуроопределящи. Явно ще има ЛТЛ с по-голямо значение от други. Освен това е налице още един тип лексико-семантична връзка - между лексеми, не влизащи в дадена ЛТЛ, но попадащи между нейни членове. По този начин тези лексеми се оказват "притиснати" от членовете на ЛТЛ и така са предпазени от изпадане. Тези връзки са онзи имплицитен механизъм, който предпазва епическия текст от разпадане.

2.7 Общо в стоте анализирани юнашки песни са открити 12 ЛТЛ: "Герой", "Движение", "Инструмент", "Говор", "Време", "Пространство", "Съществуване", "Емоции", "Храна", "Атрибути", "Качества", "Бог". Всяка юнашка песен притежава собствена структура на ЛТЛ. Както бе посочено по-горе, някои ЛТЛ имат "универсално" значение - те са скелета на юнашката песен. Ако ЛТЛ "Герой" и "Движение" са основните и с най-голям брой на членовете ЛТЛ, то останалите ЛТЛ са застъпени повече или по-малко в отделната песен, като по този начин оформят нейната "индивидуалност". Това се изразява в наличие/липса на една или друга ЛТЛ, различно място в структурата и т.н. По този начин се обособяват две групи ЛТЛ: 1.Общи (задължителни, структуроопределящи) и 2."Факултативни". Това разделяне е валидно само в рамките на разглеждания тип текст - българския юнашки епос.

2.8 ЛТЛ "Герой" - втората по мощност (брой на членовете и тяхната честота). В тази ЛТЛ влизат всички имена на персонажи от юнашкия епос. Съставена е от две групи лексеми: оними и апелативи. Съответно ЛТЛ "Герой" е съставена от две СПР с различна големина: СПР "Епиноми" - собствените имена на персонажите

(антропонимите) - 160 бр. с 2503 употреби, 6.3% от цялата лексика и СПР "Епиними" - апелативи от типа на "юнак", "майка", "дете" и т.н. - 203 бр. с 3613 употреби, 9% от цялата лексика. Както се вижда от ранговия списък някои от епинимите са с много голяма честота - на първо място сред лексемите със субстанциално значение (Приложение IX): "Марко" -1032 бр. / 2.6% от всички лексеми в разглежданите текстове, "юнак" - 908 бр. / 2.3%, "майка" - 316 бр. / 0.8%.

2.9 ЛТЛ "Движение". Най-многобройната и същевременно най-еднородната ЛТЛ, съставена изцяло от глаголи за движение. Най-общо, това е ЛТЛ, която преминава през почти всеки стих на юнашката песен, осигурявайки по този начин нейната свързаност. Преобладаването на ЛТЛ "Движение" над другите ЛТЛ, показва и една друга особеност на епоса - историческото знание се "рисува", слушателят/изпълнителят получават/предават историческата информация като непрекъснато движеща се картина - събитията "стават" пред очите, а не се "разказват". В това е една от големите разлики между историята, в днешното разбиране на понятието, и фолклорната история. Първата разказва къде, какво и как е станало, а фолклорната история го изиграва "тук-сега". При единия тип историческо познание човек узнава, а при другия участва непосредствено чрез изпълнението/слушането в "ставането" на историята. Това се подкрепя и от липсата на глаголи с абстрактна семантика. Фолклорната история не се разказва (респ. оценява, коментира, анализира), тя "става".

2.10 ЛТЛ "Инструмент". В тази ЛТЛ влизат всички инструменти (оръжие, облекло и т.н.), които персонажите използват. Всъщност тази ЛТЛ представлява опис на "епическия инвентар". По броя и честотата на своите елементи ЛТЛ "Инструмент" е на трето място в епическата структура след ЛТЛ "Движение" и ЛТЛ "Герой". Тези три ЛТЛ дават основното измерение на епическата структура. Техните членове се срещат в почти всеки стих на юнашката песен, те на практика изграждат нейния скелет.

2.11 ЛТЛ "Говор". Обединява глаголи със семантика "говоря" (вели, дума, продума, проговаря), както и малко на брой лексеми, които се включват в този семантичен кръг. От друга страна, глаголите със семантика „говоря” са с най-голяма честотност сред всички глаголи в разглежданите 100 песни - 417 бр., 1.1% от всички лексеми.

2.12 ЛТЛ "Време". В тази ЛТЛ са обединени всички времеви показатели и времеви маркери (Приложение III). Техният брой е малък, но същевременно показателен - 45 бр., 1.5% от цялата лексика. ЛТЛ "Време" е изградена от четири СПР: СПР "Година", СПР "Празник", СПР "Седмица" и СПР "Ден". Доминираща сред тях е СПР "Ден". Тази доминанта насочва към предположението, че юнашкият епос повес-твува за едно минало, никога не съществувало, но мислено и изживявано като реалност. Доминирането на времеви маркери със семантика "ден, днес" означава, че за своите носители действията в епоса стават "тук-сега".

2.13 ЛТЛ "Пространство". (Приложение IV - VIII). Тази ЛТЛ дава възможност да се очертаят основните характеристики на епическото пространство като форма и реализация на социалното пространство. Важно е да се отбележи, че епическото пространство дава идеалните и същностно важни за етноса особености на социалното пространство, създавайки образец за изграждане и структуриране на самото пространство. От друга страна, връзката на епическото пространство с реалното етногеографско пространство е опосредствувана и в никакъв случай еднозначна.

Епическото пространство съществува с географското пространство, заемано от българския етнос, като използва едни и отхвърля други негови елементи. От тази гледна точка елементите с най-голяма честотност - "Прилеп", "София", "Стамбул", "Света гора" - имат и най-голяма знакова натовареност. Епическото пространство преструктурира географското като използва част от неговите елементи и ги натоварва с много по-големи функции за сметка на другите елементи.

2.14 ЛТЛ "Съществуване". В тази ЛТЛ са обединени сравнително малко глаголи, изразяващи ментални състояния - "има" - 83 бр., "реши" - 1 бр., "иска" - 27 бр. Основанието те да бъдат обединени в една група идва от факта, че те разкриват качествена промяна в действията на персонажа, докато другите групи обикновено изразяват пространствени премествания. Най-общо може да се определи, че глаголите в българския юнашки епос са групирани съобразно опозицията "действие/бездействие", която има винаги пространствени измерения.

2.15 ЛТЛ "Емоции". Включва ограничен брой лексеми, които изразяват емоционални състояния - "хвала", "весел", "срам", "жално", "славен", "разсърди" и т.н. Същественото е, че в тази ЛТЛ доминират глаголите - "заялюбя", "съжали", "плаче", "разлюти". Количеството и динамиката на елементите на ЛТЛ "Емоции" показват, че нейното място в юнашката песен е доста ограничено. Общо взето епосът не е "емоционален" - липсва качествена характеристика на събитията и героите вътре в песента, което е показателно за самите създатели и носители на юнашкия епос. Изхождайки от разглежданата ЛТЛ, може да се направи заключението, че юнашкият епос се стреми към фактологичност, безпристрастно описание на ставащото. Налице е тенденция към "историчност", а тя предполага именно обективност и безпристрастност.

2.16 ЛТЛ "Храна". В тази ЛТЛ се включват всички лексеми от разглежданите 100 юнашки песни, които изразяват процеса на хранене или са свързани с него. Техният брой е крайно ограничен. От друга страна този малък брой, както и малкият размер на ЛТЛ "Емоции", поставят въпроса за спецификата на фолклорният историзъм, изразен чрез юнашкия епос, за връзката между историческото познание на етноса и действителността.

2.17 ЛТЛ "Бог". Включва малък брой лексеми и формули като "Таком Бога", "Дал Бог добро", които се обединяват в една ЛТЛ поради тяхната формулна употреба.

3.0 Втора глава е посветена на проблема за взаимоотношенията между епическия дискурс и действителността. Основното внимание е съсредоточено върху имената и преди всичко върху две групи от тях: 1.Епиноми и епиними; 2.Топоними и топоси. Имената са онази лексическа категория, която стои на границата между езиковата стихия (отразена в дискурса) и действителността. Особено е показателен фактът, че ролята на имената в различните култури е различна. А фолклорната култура е култура, ориентирана към собствените имена. От друга страна значението на имената за човешката култура е огромно: "...и с каквото име назоваваше човека всяко одушевено същество, това му остана името." (Битие, 2:19.) Особено е важен фактът, че зад имената (сними и отчасти апелативи) стои огромен културологичен контекст. Онимите и апелативите, съдържат в себе си, в компресиран вид, значителна културна информация. Важно е да се подчертае, че снимите са средство за компресиране, съхраняване и предаване на съществена за етноса информация - културна, истори-

ческа, социална и т.н. и тяхното изследване би дало нов поглед върху различни културни явления.

3.1 Снимите са не само междинното звено, свързващо действителността и дискурса, те създават и конституират самата действителност: "Всяко нещо, което е съществувало, вече си е получило името;", казва Еклесиаст (6; 10). Така че сумата от онимите (и апелативите) дава общата сума на елементите от действителността. Основните измерения на епическото пространство (и действителност) се характеризират с географска и семантична дискретност. Важни са обектите, които го изграждат (и техните имена), останало няма значение. Чисто количествено, действителността се състои от сумата на имената на обектите, които я изграждат.

3.2 Тъй като действителността е сума от онимите и апелативите на обектите, които я изграждат, количественото им изучаване ще има много важно значение - от една страна то дава представа за "обема" на епическата действителност (преди всичко пространствените и измерения), а от друга - оказва се, че тези количествени измерения са една от малкото "измерим и" характеристики на епическия дискурс.

3.3 Данните от честотния речник на епическата лексика (Приложения I - II) показват, че онимите и апелативите заемат голяма част от епическата лексика - епиномите са 160 бр. с 2503 употреби, 6.3% от цялата лексика, а епинимите - 203 бр. с 3613 употреби, 9% от цялата лексика. Следователно епиномите и епинимите са над 15% от цялата епическа лексика. От друга страна в ранговия списък на 50 лексеми с най-голяма честота под №.3 е "Марко" - 1032 употреби, 2.6% от цялата лексика; №.4 "юнак" - 908 употреби, 2.3% от цялата лексика. Тази изключително голяма честотност показва, че в българския юнашки епос ролята и мястото на епиномите и епинимите е много голяма, надхвърля многократно тази в българската разговорна реч. Видно е, че необичайно големият брой на епиномите и епинимите е същностна характеристика на епическия дискурс. Но остава открит въпросът как тази конституентна особеност на епоса влияе върху основните принципи на неговото функциониране?

3.4 Възможният отговор на този въпрос се състои в допускането, че епиномите и епинимите са вътрешно свързани със сюжета. Те държат сюжета в сгънат, компресиран вид. Широко са известни фактите за връзката между епином (епиним) и набор от свързани сюжети. Например: "Дете Дукадинче" - "Герой, погубен с измама"; "Църна Арапина" - "Герой не позволява на никой да се жени" и т.н. Сред носителите на българския юнашки епос, тези песни имат точно определено название - "Марковите песни", свързано с най-популярния епически герой. Това название има и оценъчен характер: "Марковите песни ги поеме деня на орото (с други думи на празник - К.Р.), а вечер те тия, по-плитичките (в делничен ден, вечер на чешмата - К.Р.)." (Инф. Пауна Стоянова Рогачева, 1905 г., с.Алино, Самоковско, IV клас. Експедиция организирана и финансирана от ННЕК-ЮНЕСКО, с.Алино, Самоковско, юли 1989 г. Зап. К.Рангочев.)

3.5 Основният въпрос е - възможно ли е да се потърси връзка между конкретния сюжет и епинома (епинима)? Известна информация ни дават и самите информатори, които често свързват сюжета с едно - две имена: "Песента за Мара и Марко", "За кучком Павлетица" и т.н. Любопитното в случая е, че те използват два епинома (или епином и епиним), за да означат един сюжет. По аналогичен начин и самите събирачи и съставители на сборници озаглавяват песните.

3.6 За изясняване на връзката "Епином-Сюжет" са разгледани онези песни от стоте, които свързват "Марко" с неговите прочути антагонисти: "Църна (Черна) Арапина",

"Муса Кеседжия", "Филип Маджарин". За целта се формулира следната хипотеза: Основен носител на сюжета на юнашката песен е структурната двойка "ЕПИНОМ - ЕПИНОМ". Тя е основната единица, кодираща и пренасяща смисъла на юнашката песен. Необходимо е изрично да се подчертае, че в настоящата работа се разглежда само част от сложния механизъм за съхраняване и предаване на епическите текстове.

3.7 Направените изследвания за връзката "Епином - Сюжет" показват, че в рамките на цялата българска епическа традиция тази структурна двойка само в един силно ограничен брой случаи е в състояние еднозначно (повече или по-малко) да определя един сюжет.

3.8 Необходимо е да бъдат разкрити допълнителни корективи, които биха могли повече или по-малко еднозначно да определят един сюжет. Един от най-важните такива корективи са топонимите. Сравнението между броя на топонимите и епиномите в достатъчно големи корпуси от текстове на епически песни дава любопитни данни — съотношението между антропоними и топоними в три сборника с юнашки песни с обем от 76 036 стиха, като цяло и поотделно, е 2/1. Достатъчно големият обем на изследваната съвкупност от текстове дава възможност това съотношение да бъде считано за постоянна характеристика на българския юнашки епос.

3.9 Получените данни позволяват да се формулира следната хипотеза: Основната структурна единица, носител на смисъла на юнашката песен, играеща роля за неговото сюжетно конспектиране, предаване и съхраняване, е следната тройка "Епином - Епином - Топоним". С други думи, съответните количествени закономерности имат свое измерение при изграждане, съхраняване и предаване на юнашката песен - разглежданата структурна единица може да функционира единствено в рамките на системата за предаване и съхраняване на българския юнашки епос във времето и пространството.

3.10 Всичко това показва, че топонимите имат важно значение за епическата структура. Разгледани са топонимите, които се срещат поне в три песни от извадката: "Прилеп", "Дунав", "София", "Света гора", "Скопие", "Латина града", "Стамбол", "Будина града". При обособяване на структурна тройка "Епином - Епином - Топоним" се установява, че междинния елемент обикновено е променлив. Става ясно, че така оформената структурна тройка всъщност очертава кръга от сюжети - обикновено два - три и в малък брой случаи повече или по-малко еднозначно определя конкретната песен.

3.11 От друга страна някои особености на функционирането на системата от епиними и епиноми в българския юнашки епос дава съществена информация за епическия дискурс и неговата връзка с действителността - разкрива неговата способност за ярка експликация на етническото самосъзнание на българина. В системата от персонажи могат да бъдат открити всички негови етнически врагове - арапи, турци, маджари, еничари и т.н. Интересното е друго - ако етническият противник може да бъде (и често не е) определен ясно - "турци анадолици", то персонажа, изразяващ етническия идеал на българите е винаги персонализиран. Етносът се самоизразява, персонифицирайки се чрез Крали Марко, Момчил добър юнак и т.н., което от своя страна очертава много добре спецификата на българското отношение към историята - персонифициращо, пречупващо всичко през отделната личност. Тук е необходимо да бъде отбелязана една важна особеност на отношението към историята, героя и героичното - героят е почти винаги сам. От Крали Марко до Хаджи Димитър една от най-важните

особености на героичното е самотата. А чрез нея се стига бързо и ясно до индивидуализацията, до ясното обособяване на индивида. Важно е да се подчертае, че това обособяване е много различно от класическото западноевропейско. Тук става дума за експликация на родовото (семейното) начало в и чрез индивида, а не за разкъсване на връзките "семейство (род) - индивид".

3.12 Важен е фактът, че често пъти врагът не е именован - турци, татари, еничари. С други думи той е етнически определен, но аморфен индивидуално. Точно обратното е при Крали Марко. Той е индивидуалност със собствено име, но етническата му принадлежност се подразбира - той е българин, "наш". В много малък брой песни той е етнически определен. По този начин етническата опозиция "свой"/"чужд" застава в българския юнашки епос по малко странен начин - разликите в назоваването на епическия противник са съществени. Ако се разгледа внимателно опозицията "Крали Марко"/"турци иневерци", то може да се види, че противопоставянето всъщност е двойно: "свой"/"чужд" и "именован"/"неименован". Отношението към епическия противник е като към аморфна, хтонична, враждебна сила, която противостои на героя, който е "наш". Всеки член от разглеждания опозиция изглежда недовършен, но тази "недовършеност" всъщност е асиметрична: това, което има единия член, липсва у другия и обратно.

4.0 В трета глава се разглеждат пространствено-времените отношения в българския юнашки епос, като основното внимание е поставено върху лексиката, изразяваща тези отношения - ЛТЛ "Време" и ЛТЛ "Пространство" (Приложения III - VIII). Разглеждани в единство, това дава възможност да се отстрани влиянието на големите разлики в техния обем, получени вероятно от примата на външния реален хронотоп - празникът, като контекст на юнашкия епос: ЛТЛ "Време" съдържа времеви маркери и времеви показатели 45 бр. със сумарна честота 593 или 1,5% от всички лексеми в текста, а ЛТЛ "Пространство" съдържа пространствени маркери и пространствени показатели 189 бр. със сумарна честота 2917 или 7% от всички лексеми.

4.1 От Приложение III се вижда общият брой и разпределение по СПР на моносемите в ЛТЛ "Време". Времеви маркери са групирани в четири неравностойни СПР. От една страна е видна относителната липса на календар и хронология, а от друга - струпване на значителен брой времеви маркери около СПР с семантична доминанта "Днес" - 17 от 31 бр. времеви маркери 55% с честота 166 или 63% от целия обем на ЛТЛ "Време". Останалите СПР са къси и ограничени. Празниците, които се срещат в разглежданите юнашки песни са само четири. Любопитно е, че те са групирани в средата на годината и обхващат един къс период от около 4 месеца. Липсват названия на сезони, седмицата е представена с названия на четири дни, представящи края на седемдневния период. Интересен е фактът, че семантичните доминанти на всяка СПР имат и най-голяма честотност: година - 45, Великден (заедно с пости) - 12, неделя - 25, ден - 70.

4.2 Разглежданите СПР показват със своята непълнота и още една особеност - липсват (или не са изразени добре) редица опозиции: сезонни, ден/нощ, начало/край на седмица, което от своя страна показва, че времето в епоса представлява набор от дискретни единици с различна дължина и различна семантична натовареност. От една страна епическото време като че ли "пулсира" - едни периоди са големи и значими, други - не. От друга - разкрива типичните (чрез най-често срещаните лексически

единици) характеристики на епическото време: неделя, ден (светлата част от денонощието), празник, лято (полето е зелено). Липсата на сезонни противопоставяния в юнашкия епос подсказва, че липсва и отчитане на времева последователност в категориите на аграрните цикли. Юнашкият епос се противопоставя на общата тенденция на фолклорното време към цикличност. Той има линейна времева насоченост, но към миналото. Това най-ярко се разкрива в и чрез празника, когато се извършва периодично транс-цендентно набавяне на реалност. А една от основните конституентни характеристики на епическото време е празничността.

4.3 Ако се разгледа времето на изпълнение на юнашкия епос, става ясно, че той се изпълнява на празник - сватба, трапеза, сбор, хоро, а най-често празниците са в неделя. Ако бъдат разгледани в съвкупност трите фактора: 1.Основна характеристика на ЛТЛ "Време" е представата за "днес"; 2.Епосът се изпълнява изключително на празник; 3.Съществена черта на празника е, когато времето спира, когато него го няма; - то може да се заключи, че епическото време е времето на празника - празника, който става "днес". Очевидно в юнашките песни (както и в празника) става изпадане в извънвремие, доближаване до времето на първотворението. Свързването на празника като контекст на епическия текст с разглеждания емпиричен материал, може да се установи, че празникът (като среда на епоса) оказва обратно влияние върху юнашката песен - намира своя материална база в нейната лексика. С други думи, епическият текст и ритуално-празничната среда - контекст си взаимодействуват и на лексикално равнище. Връзката текст - контекст се осъществява не само на функционално, но и на чисто езиково ниво - чрез преобладаване на едни лексикални единици над други.

4.4 В подкрепа на горното е и фактът, че типичната начална формула в българския юнашки епос съдържа глаголна форма в 3 л. ед.ч., сегашно време:

Шетба шета Марко Прилепчанин

шетба шета по земя покраина

СБНУ, т.53, N0.152

Същевременно в текстовете на песните могат да преобладават миналите глаголни форми. Началната формула насочва към възможността Марко да шета сега, днес. А това кореспондира с вярата на певците, че Марко е жив и спи някъде, че той ще се върне. Явно тази вяра се корени не само в дълбоко оптимистичната същност на народното поетично творчество, но и в самата същност на юнашкия епос, във възможността на колектива да се връща към времето на първотворението и по този начин да възсъздаде собствената си история, извършвайки пробив във вечността.

4.5 Основните характеристики на епическото пространство се изразяват чрез пространствените маркери и пространствените показатели (Приложения IV - VIII), които заемат значително място в епическата лексика - 7%. Различните размери на всеки СПР в ЛТЛ "Пространство" дават представа за значението на всеки от тях в текста. СПР в ЛТЛ "Пространство" са десет, разделени на пет групи: "Топоними", "Елементи от ландшафта", "Антропогенен ландшафт", "Дом-интериор", "Пространствени показатели".

4.6 Броят и разпределението на пространствените маркери и пространствените показатели показват, че в юнашкия епос е отразено специфично митологично разбиране на пространството. То се представя не във вид на признаков континиум, а като съвкупност от отделни обекти, носещи собствени имена. От тук следва, че колкото повече обекти от описваното пространство са назовани, толкова това описание е по-богато. Но самото

описание посредством имена на обекти от митологичното пространство придава ограничен и затворен характер на самото пространство. Ако чрез своята теория А. Айнщайн показва, че метриката на нашия реален свят - четимерното пространство-време - се определя от масата и различните видове енергии, то метриката на митологичното пространство е заложена в него самото, тя се дава чрез прост сбор от дискретни елементи.

4.7 Епическото пространство е социално пространство. Топосите, които го изграждат се "наслаждат" върху географското пространство, като го реструктурират и определят. Митологичното пространство и реалното етногеографско пространство влизат в сложно взаимодействие, като изграждат епическото пространство. В този процес структуроопределящо е митологичното пространство. Епическото пространство като конкретна реализация на социалното, показва следните по-важни общи черти с митологичното пространство: "струпване" на сакралност в едни точки и "липса" в други, "мрежовост"; непряка връзка с географското пространство; липса на "неутрално" пространство. Една (ако не и най-важната) от задачите на епоса е да вписва етноса в целостта на природно-космическия свят. Но светът в юнашките песни се осъзнава двояко - и като природно-космически, и като етнически. От тази гледна точка епосът "доразвива" мита, който от своя страна "работи" само с първия аспект.

4.8 От своя страна в епическото време се откриват аналогичните особености, както и в епическото пространство - структуроопределящо е митологичното време на празника. Във времеви план ситуацията "в началото" се повтаря по време на празника, поместен във вписани един в друг цикли. Необходимо е да се подчертае, че епическото време е сложно цяло, съставено от "биографичното време" на персонажите, събитийното време, времето на изпълнение и т.н. Основните характеристики на епическото време са: дискретност (липсва общият, непрекъсваем времеви поток), "главни" (днес) и "второстепенни" (нощта е почти напълно пренебрегната) елементи, мрежовост.

4.9 Преобладаването на пространствените маркери над времевите (7% от цялата лексика срещу 1.5%) дават възможност да се предположи, че пространствените отношения поемат до голяма степен озна чаването на времеви. В подкрепа на това е фактът, че времето в юнашкия епос не може да бъде откъснато от събитията - когато липсват събития, времето престава да съществува. "Пулсациите" на епическото пространство могат да се сравнят с аналогичните на времето - преместването на героя на големи разстояния се изразява обикновено с крайно ограничен набор от действия:

Дур да тури нога у зенгия
конь му ойде воз Будина града.

СБНУ, т.53, N0.324

А това показва известна обратна зависимост между пространствен преход - времеви интервал: големи разстояния се преодоляват почти мигновено, като същевременно преместването се описва с минимален лексически материал.

5.0 Четвърта глава разглежда проблема за сегментацията на епическия текст - неговата синтагматика. Ясно е, че всеки човек притежава набор от интуитивни знания за методите, чрез които той разделя един текст на определени отрязъци. В художествената литература, изобщо навсякъде, където авторът е известен, четящият е подпомогнат - текстът е сегментират на абзаци, глави, части, томовете и т.н. До известна степен това се дължи и на писмената култура - текстовете са веществени, зрими, сегментацията е лесна. Фолклорният

текст, обаче, (и в частност епическият) притежава свои особености, които водят до затормозяване на разглеждания процес - той е устен, липсва фиксираност на лексикалните единици, и което е може би най-важното - няма (или поне е "снето" в самия процес на комуникация) противопоставяне между автор и слушател/читател. Липсата на опозиция автор/читател засилва диалогичността на текста - диалогичност, насочена към сродни текстове от една страна, а от друга към празника като контекст на епоса.

5.1 Сегментацията на юнашката песен на големи значещи единици дава възможност за по-пълно и цялостно разбиране смисъла на текста. Обособяването на значещи единици, наредени линейно една след друга, позволява чрез синтагматиката на текста да се разкрие механизмът, формиращ неговия смисъл.

5.2 В този аспект е особено важно да се потърсят методи и средства, които обективизират сегментацията на юнашката песен. Получената информация би дала не само синтагматиката на юнашкия епос, но което е по-важно - знание за връзката между конкретния текст и значещите единици, които го изграждат. Броят и обемът на ЛТЛ дават част от тази важна информация. Но от друга страна решаването на въпроса за връзките между отделните ЛТЛ в рамките на най-малката текстова единица - стихът, остава отворен. Той може да бъде разрешен чрез използването на "семантичен коефициент" - Кс.

5.3 Членовете на всяка ЛТЛ са разпръснати по цялото текстово поле, като се появяват неравномерно в различни места и по този начин оформят подредбата на лексиката по определени вътрешни семантични закономерности. Групирайки се в текстова единица - стих, ЛТЛ създават различна плътност на текста и от тук неговата "мрежова" структура - възли (места с най-голяма плътност на връзките между ЛТЛ) и връзки между възлите (места с по-ниска плътност или дори липса на връзки). Във всеки стих съществува определен набор от ЛТЛ, който се променя от един стих към Друг. По този начин се създава особен "полифонизъм" на ЛТЛ, който се изразява именно с различното място и значение на всяка ЛТЛ в отделните текстови елементи -стиховете. Възможността за измерване на плътността и динамиката на ЛТЛ в стиховете, дава "семантичния коефициент" - Кс. Той се изчислява като се съберат членовете на една и съща ЛТЛ във всеки два съседни стиха с членовете на всички други ЛТЛ във всеки от изследваните стихове. Получената сума се дели на общият брой на всички лексеми със субстанциално значение, които се срещат в двата стиха. Очевидно е, че Кс ще има максимална стойност $K_c=I$, ако има пълно съвпадане на елементите на ЛТЛ от единия и другия стих и $K_c=0$, ако няма такова (Приложение X).

5.4 Разбирането на един текст е свързано с делението на текста на епизоди. Същественото е, че точно в епизода се извършва големия преход от смисъла на лексемата към по-големи структурни образувания, същински носители на смисъла на текста, които обаче са несводими към простия сбор от значенията на образувашите ги единици. Освен това, спецификата на епическия текст се изразява в това, че така образуваните епизоди често пъти се срещат с много малки изменения в сходни (повече или по-малко) сюжети. Което от своя страна показва, че те са "азбуката11, която изгражда един сюжет. По всяка вероятност наборът от такива "букви" няма да бъде особено голям. Не случайно във фолклористиката отдавна се говори за *Locī communis*, формули и т.н.

5.5 Всичко това показва, че определянето границата на епизода е от важно значение. От една страна това би дало информация за структурата на сюжета, а от Друга - би

способствувало за изясняване механизма за изграждане смисъла на епическия текст. Освен това певецът не помни сюжета като цяло, а по-скоро "плана" на песента, като го създава при всяко изпълнение, използвайки едни или други "теми" (епизоди). В този аспект очевидно важно значение има изясняването особеностите на епизода и най-вече на неговите граници.

5.6 Ако внимателно се разгледат K_c за всеки стих от анализиранияте 100 песни в Приложение X, то може да се забележи, че с нарастване номера на стиха се изменя и значението на разглеждания коефициент. Очевидно е, че там, където той намалява, връзката между двата съседни стиха е относително по-слаба. Може да се предположи, че намаляването на K_c до най-ниски стойности сигнализира за край, граница на епизода. Именно в тези стихове намалява броят на ЛТЛ, които свързват лексемите в тях, както и самите лексеми от стиха, влизащи в ЛТЛ. А това води и до съответно намаляване на K_c .

5.7 В анализиранияте чрез K_c сто песни се наблюдава една интересна закономерност - по-кратките текстове на юнашки песни (20-50 стиха) притежават ясно обособени епизоди, отделими с K_c . При тях движението на семантичния коефициент е по-плавно и липсват резки граници. По-големите текстове често пъти имат текстови отрязъци с $K_c=0$. Това може да бъде обяснено с усложняването на сюжета при големите песни, връщане към първоначално заявените условия и т.н. Общо взето краткият текст предполага много по-стройна организация, тъй като изпадането на един единствен епизод (например поради забравяне на песента от певеца) води до деструкция на епическия текст. Това обаче при големите текстове не е задължително. Очевидно "свиването" на текста на юнашката песен при един процес на бавна трансформация и отмиране на епическата традиция води до един праг (вероятно около 15-20 стиха), прекрочването на който означава разпадане на текста. Тенденцията към съкращаване на епическите текстове се вижда доста ясно при сравнението на два представителни корпуса от текстове, каквито са СБНУ т.43 и т.53. Разликата при записването на юнашките песни от двата тома е около 70 години. В сборника на д-р Ст.Ватев (1887 - 1888 г.) средният размер на юнашките песни е 120 - 130 стиха, докато при СБНУ т.53 (1961 - 1965 г.) той е вече 70 - 80 стиха.

5.8 Необходимо е да се подчертае, че разглежданият семантичен коефициент отразява сравнително "грубо" структурата на юнашката песен. Той разкрива добре "центробежните" сили в епическия текст, без обаче да описва обратната тенденция на текстовата структура - към неговото запазване. K_c успява да отчете онези ЛТЛ, които имат широко присъствие във всеки стих: ЛТЛ "Герой", "Движение", "Качества", като отхвърля онези, които се срещат повече или по-малко регулярно в текста: ЛТЛ "Пространство", "Време", "Бог" и т.н. По-този начин семантичният коефициент дава възможност за разкриване на инвариантните, жанрови особености на епическия текст, игнорирайки до известна степен индивидуалните особености на отделната песен. Всичко това не намалява значението на този коефициент, защото чрез него става възможно свеждането на многомерното (поне тримерно) текстово пространство до едномерен линейен ред. Това позволява да се отделят отделните текстови елементи, които всъщност са и носители на смисъла на самия епически текст. От тази гледна точка несъвършенствата на описаната методика не намаляват нейната значимост, особено при разкриване на по-големи текстови отрязъци - Изходна ситуация, Тяло, различните "ходове" на героите, Финалната ситуация.

5.9 Изказаните по-горе хипотези за зависимостта между поредния номер на стиха и динамиката K_s се проучват адекватно с конкретни статистико - математически методи. За всичките 100 разглеждани песни от СБНУ т.53 "Български юнашки епос" бе изчислен линеен регресионен модел за връзката между поредния номер на стих и съответния K_s . В зависимост от получения Т-коэффициент, стоте анализирани песни се разпределят в четири групи.

5.10 Песни, за които Т-коэффициентът получава стойности, по-големи от 1.96 - $T=1.96$. Това са девет песни с №№.44, 88, 145, 153, 218, 237, 383, 586, 608. Най-малката песен е с дължина 42 стиха, най-голямата - 102. Средна дължина на тази група песни - 66 стиха. За тази група песни няма съмнение (шансът за грешка е под 1%), че е налице категорична зависимост между дължината на стиха и K_s - те са в обратна корелационна зависимост.

5.11 Песни, за които Т-коэффициентът получава стойност, по-големи от 1.3 и по-малки от 1.96 - $1.3 < T < 1.96$. Това са петнадесет песни с №№.6, 12, 110, 225, 240, 305, 314, 351, 365, 376, 450, 458, 557, 597, 631. Най-малката песен е с дължина 31 стиха, а най-голямата - 138. Средна дължина - 84 стиха. Тези песни показват добре изразена (шанс за грешка под 10%) обратна корелационна зависимост между номер на стих и K_s .

5.12 Песни, за които Т-коэффициентът получава стойности, по-големи от 0.7 и по-малки от 1.3 - $0.7 < T < 1.3$. Това са тридесет песни с №№1, 33, 38, 69, 73, 81, 114, 117, 122, 164, 169, 175, 201, 206, 285, 309, 330, 338, 389, 395, 400, 428, 486, 498, 510, 527, 535, 570, 624, 630. Най-малката песен е с дължина 19 стиха, най-голямата - 149. Средна дължина - 78 стиха. За тази група песни има по-голямо основание (шанс за грешка под 50%) да се твърди, че има зависимост между номер на стих и K_s , отколкото че няма

5.13 Песни, за които Т-коэффициентът получава стойности под 0.7 - $T < 0.7$. Това са всички останали песни - 44 бр. За тях не може да се счита, че има зависимост между номер на стих и K_s .

5.14 За да се провери още един път изказаната по-горе хипотеза за връзката между номер на стих и K_s , бе изчислена корелационната зависимост между Т - коэффициента за всяка песен и броя на стиховете. Неговите стойности са: $CC=-.1485214$ $T=1.486777$ $07=98$ $p=.1462839$

Въпреки факта, че в този тип проучвания данните са лошо структурирани, имаме достатъчно основание да се счита, че съществува зависимост между номер на стих и K_s (шанс за грешка под 14%) - големината на $T=1.48$ е особено показателна.

5.15 Коэффициентите, отразяващи линейната зависимост между дължината на песента и K_s , са в обратна корелационна зависимост с дължината на стиха. Макар и малка по размер, зависимостта е съществена - $P < 0.00001$, $T_p=6.92$.

Справка за научните приноси в дисертационния труд

1. Изяснени и описани са същностни особености на концептуалната картина на света, характерна за създателите (до известна степен и за носителите) на българския юнашки епос.
2. Направен е първият в българската етнология достатъчно представителен честотен речник на българския юнашки епос върху представителна репрезентативна извадка от 100 песни с обем 7 831 стиха, 6 220 лексеми с 40 042 употреби.
3. Чрез честотен речник са изследвани и разкрити парадигмалните отношения в

епическата лексика. Направено е относително пълно описание на отделните структурни групи в епическата лексика - лексико-тематичните линии, които в българския юнашки епос са 12 на брой.

4. Очертани са двата типа лексико-тематични линии, които оформят типа и спецификата на епическия текст и отделната епическа песен. Издигната и потвърдена е хипотезата, че скелета на епическата структура се формира от основните лексико-тематични линии "Герой" и "Движение", а спецификата - от количеството, обема и мястото на останалите линии във всяка отделна песен.

5. Издига се и се проверява хипотезата, че имената (епиними, епиноми и топоними) в българския юнашки епос са вътрешно свързани със сюжета, те го кодират, предават и съхраняват във времето.

6. На основата на честотния речник се разглеждат от нова гледна точка пространствените и времевите отношения в българския юнашки епос като основни измерения на концептуалната картина на света, характерна за създателите на епоса. Разкрита е важната закономерност, че пространствените отношения поемат обозначаващото на времевите. Синтезирано, тези отношения се изразяват с "тук-сега".

7. Разкриват се и се описват вътрешни особености на механизмите за предаване и съхраняване на епическия текст.

8. Разработване на методи за обективен анализ на синтагматиката на епическия текст. Използва се коефициент за семантична свързаност, показващ различната плътност на текста. Той е изчислен в зависимост от обема и мястото на отделните лексико-тематични линии. Обработката на получения масив от данни чрез статистическо-математически методи (изчисляване на линеен регресионен модел, корелационна зависимост), разкрива ясно изразена зависимост между дължината на песента и динамиката на използвания коефициент.